Mirja JARAK

O KAROLINŠKIM I BIZANTSKIM UTJECAJIMA U STAROHRVATSKOJ ARHITEKTURI TRPIMIROVA DOBA

UDK 930.26 "653"(497.5)
Primljeno/Received: 1998.11.2
Prihvaćeno/Accepted: 1998.11.9

Mirja Jarak
HR-10000 Zagreb, Hrvatska
Arheološki zavod Filozofskog fakulteta
I. Lučića 3

U članku se detaljno raspravlja o dataciji dvaju izrazitih tipova predromaničke arhitekture. Prvi tip predstavljaju crkve s westwerkom i tri apside, a drugi šesterolisni centralni oblici. Na temelju podataka iz literature, utvrđuje se istovremenost pojave prvih ostvarenja i jednog i drugog tipa na tlu hrvatske države. Prve građevine obaju tipova javljaju se oko sredine 9. st., u doba kneza Trpimira. Kako su oba arhitektonska tipa prostorno jasno odijeljena, a s obzirom na tipološke karakteristike povezana s utjecajima iz karolinškog i bizantskog svijeta, njihovu pojavu moguće je tumačiti iz šireg konteksta političkih prilika u Hrvatskoj u Trpimirovo doba. Trpimir je u tijeku svoje vladavine uspostavio prijateljske odnose s bizantskim dalmatinskim gradovima. Jedna od posljedica uspostavljanja prijateljskih odnosa, očitovala se u većoj ulozi splitske i uopće dalmatinske crkve u razvoju crkvene arhitekture u Hrvatskoj. U isto vrijeme, karolinški utjecaji koji su tijekom 1. pol. 9. st. u najvećoj mjeri djelovali na sveukupno stvaralaštvo u Hrvatskoj, sada su prepoznatljivi u arhitekturi uskog područja hrvatske unutrašnjosti u okolici Knina.

Ključne riječi: Trpimir, arhitektura, karolinški svijet, Bizant

U našoj arheološkoj i povijesno-umjetničkoj literaturi koja se bavi bogatom predromaničkom arhitektonskom baštinom, između brojnih pitanja i problema ukazano je u posljednjim desetljećima na pitanje porijekla nekih izrazitih skupina predromaničke arhitekture. Ovdje nas posebno zanimaju dvije, tipološki jasno definirane grupe starohrvatske arhitekture: rane troapsidalne crkve s westwerkom i šesterolisni tip predromaničke arhitekture.[1] Obje navedene arhitektonske grupe u literaturi se najčešće datiraju u 9. st. Kod crkava s westwerkom ta je datacija sigurna zbog postojanja usko datiranih objekata u Trpimirovo i Branimirovo doba. Za šesteroliste se daju okvirnije datacije, ali prevladavaju mišljenja o njihovu ranom nastanku. Osobito je važno da su u novijim radovima poduzete komparativne analize namještaja iz šesterolisnih crkava, koje približavaju njihovu dataciju vremenu nastanka crkava s westwerkom (Delonga 1988: 65-78; Burić 1982: 157).

Čini se, da se na temelju postojećih studija, može izvesti zaključak o početku izgradnje crkava šesterolisnog tipa na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske u doba kneza Trpimira. Time bi početak javljanja i jednog i drugog izdvojenog arhitektonskog tipa bio vezan uz Trpimirovo doba. Imajući u vidu da se crkve s westwerkom smatraju izrazima karolinških, a one šesterolisne bizantskih utjecaja, s njihovom točnijom datacijom otvara se vrlo zanimljivo pitanje interpretacije prisutnosti stranih utjecaja u određenom razdoblju hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti. Strani utjecaji ovdje imaju presudno značenje, jer su upravo oni primjeri koji se mogu datirati u sredinu 9. st. jasno obilježeni karolinškim ili bizantskim utjecajima. Očito nije riječ o stranim utjecajima kao uzgrednoj pojavi u razvoju arhitekture 9. st., nego su ti utjecaji bitno obilježili arhitektonski razvoj na tlu starohrvatske države. Za interpretaciju značenja karolinških i bizantskih utjecaja vrlo je važna činjenica izrazito

[1] Ovaj se članak sadržajno nadovezuje na tekst priopćenja "Karolinški elementi u predromaničkoj arhitekturi Trpimirova doba" u tisku u zborniku "Kaštela".

regionalne koncentracije crkava koje pokazuju navedene utjecaje. Poznato je, naravno, još iz starokršćanskog doba, da je pojava tipološki istorodnih crkava vrlo često regionalnog karaktera. Ponekad se određeni tip spontano javlja i dalje razvija na užem području, ali isto se tako mogu iznalaziti i različiti razlozi koji su doveli do pojave nekih regionalno obilježenih tipova sakralne arhitekture. Kada je riječ o djelovanju izrazitih stranih utjecaja u širenju arhitektonskih tipova, onda se iza takvih preuzimanja nužno nalaze i neki vanjski uvjeti, određeni širi "povijesni" kontekst koji treba uzeti u obzir. Mišljenje o takvoj, na neki način "ograničenoj" sakralnoj sferi, odnosi se na one sredine u kojima se sakralna arhitektura tek počinje intenzivnije razvijati, na one sredine u kojima je proces kristijanizacije još u tijeku. Takva je sredina bila Hrvatska negdje polovicom 9. st. i zato upravo za to razdoblje predromaničkog razvitka treba ponuditi interpretaciju arhitektonskog razvoja koja će uključiti i spoznaje o općim povijesnim prilikama i odnosima hrvatske države sa susjednim svijetom.

Dosadašnja istraživanja naše predromaničke arhitekture mogla bi se okarakterizirati na sljedeći način. Na početku suvremenog znanstvenog istraživanja predromaničke arhitekture u središtu zanimanja je bilo pitanje o porijeklu te arhitekture u cjelini. Htjelo se odgovoriti na načelno pitanje o izvoru starohrvatske arhitekture, koja se, bez obzira na uočene posebnosti, shvaćala kao jedinstven izraz određenog arhitektonskog i umjetničkog htijenja. Posebno značajne interpretacije (Karaman 1930; Dyggve 1951; Prelog 1954: 5-14) odredile su i kasnije razmišljanje o starohrvatskoj predromaničkoj arhitekturi. Međutim, vrlo brzo je uočeno da se pitanje o porijeklu i izvorima predromaničke arhitekture ne može riješiti bez podrobne analize svakog pojedinog zdanja, bez uočavanja zakonitosti koje vladaju u toj arhitekturi. Stoga je detaljna morfološka obrada predromaničkih crkava bila logičan korak dalje (Marasović 1978). Nekako istovremeno, u posljednjih nekoliko desetljeća, pojavili su se radovi u kojima se nude određenije datacije arhitekture na temelju svestrane analize ulomaka crkvenog namještaja (Jakšić 1986).

Možemo ustvrditi da je zahvaljujući takvom razvoju istraživanja danas zastarjelo pitanje o izvorima i porijeklu predromaničke arhitekture u cjelini. Na temelju mnoštva detalja koji se tiču pojedinih faza u razvoju predromaničkog doba i koji karakteriziraju pojedine skupine predromaničke arhitekture, moguće je razvijanje rasprave o određenim tipovima predromaničke arhitekture, njihovoj genezi i utjecajima koji su doveli do njihova oblikovanja.

U tom kontekstu posebno zanimljivim se pokazuje istraživanje vezano uz dva izdvojena tipa predromaničke arhitekture, uz crkve s westwerkom i šesterolisne crkve. Riječ je o arhitektonskim tipovima koji su prilično usko datirani, a s obzirom na tipološke karakteristike jasno povezani s vodećim stranim sredinama (karolinškim i bizantskim svijetom) koje su od početaka hrvatske predromanike imale veći ili manji utjecaj u razvoju hrvatskog ranosrednjovjekovlja. Posebno je zanimljiva činjenica da se prvi primjeri javljanja izdvojenih arhitektonskih tipova na tlu hrvatske kneževine datiraju u približno isto vrijeme, a prostorno su zabilježeni u različitim, jasno izdvojenim područjima. Vrijeme i prostor polazne su odrednice šire, društveno-povijesne interpretacije uzroka pojave dvaju izdvojenih tipova predromaničke starohrvatske arhitekture. Na prvom mjestu potrebno je ukazati na sve elemente datacije, kako za tip s westwerkom tako i za šesterolisni tip. Možda se, budući da je mnogo radova napisano o crkvama s karolinškim elementima, čini nepotrebnim detaljniji osvrt na njihovu dataciju. Međutim, kako će se vidjeti, postoji određena nesigurnost u pogledu datacije Sv. Marije na Crkvini, pa u literaturi nije jednoznačno ukazano na Trpimirovo doba kao vrijeme početka javljanja troapsidalnih crkava s westwerkom. Kada je riječ o šesterolisnim crkvama izvan bizantskih gradova, uz koje se u literaturi datacija ne vezuje tako određeno kao uz crkve s westwerkom, potrebno je kritički promotriti dostupne podatke koji upućuju na mogućnost određenije datacije.

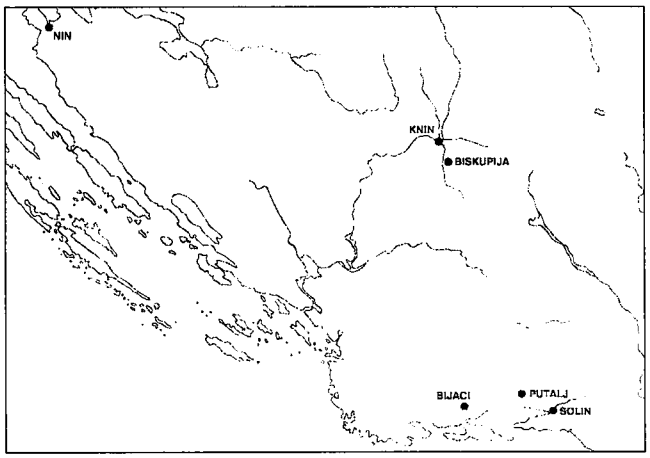

Sl. 1 Glavna središta starohrvatske države i položaji crkava s karolinškim obilježjima iz 1. pol. i sredine 9. st.

U skupinu ranih troapsidalnih crkava s westwerkom koje se mogu datirati u 9. st. ubrajaju se sljedeće građevine: Sv. Marija na Crkvini, crkva na Lopuškoj glavici, Sv. Cecilija, crkva na Bukorovića podvornici (sve četiri crkve smještene u Biskupiji kod Knina) te Sv. Spas na vrelu Cetine (Jurković 1986-87: 61-85; Jurković 1990: 65-73; Jurković 1995: 55-80). Od navedenih crkava samo Sv. Marija na Crkvini nije sigurno datirana u uže razdoblje unutar 9. st. Preostale crkve datirane su u Trpimirovo odnosno Branimirovo doba (Petricioli 1980: 113-120; Petricioli 1984: 221-226). Crkva na Lopuškoj glavici datira se u Trpimirovo doba na temelju sličnosti njezine pleterne plastike sa zabatom iz Rižinica. Crkveni namještaj, pak, iz Sv. Cecilije, crkve na Bukorovića podvornici i Sv. Spasa potječe iz radionica koje su djelovale u doba kneza Branimira.

Treba napomenuti da dva osnovna elementa po kojima se navedene crkve izdvajaju kao posebna skupina obilježena karolinškim utjecajima - troapsidalnost i westwerk - nisu uvijek prepoznatljiva na sačuvanim ostacima. Čak bi se, zbog slabe sačuvanosti biskupijskih crkava, moglo dovoditi u sumnju postojanje westwerka

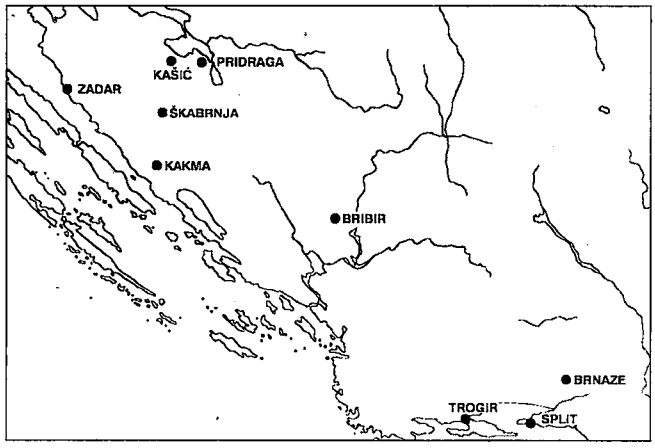

Sl. 2 Položaji šesterolisnih crkava u gradovima bizantske Dalmacije i u hrvatskom zaleđu

na većem broju naših crkava. Dobro je poznato da nakon Gunjačinih temeljnih objava biskupijskih crkava (usp. primjerice Gunjača 1952: 57-79; Gunjača 1955: 65-125) nije bilo mnogo novih istraživanja koja bi eventualno uklonila neke nejasnoće u pogledu arhitektonskog oblikovanja tih crkava. I kod onih zdanja kod kojih je ustanovljeno postojanje određenog zapadnog korpusa (osobito kod Sv. Marije na Crkvini), zbog nesačuvanosti tog dijela građevina u elevaciji, ne može se sa sigurnošću govoriti o obliku tzv. westwerka. Crkva na Bukorovića podvornici uopće nema sačuvan zapadni dio građevine (niti u temeljima kao ostale biskupijske crkve), pa se postojanje westwerka može samo pretpostaviti po analogiji s drugim crkvama sa srodnim karakteristikama. Međutim, u dokazivanju postojanja westwerka može poslužiti crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine, koja ima relativno dobro sačuvan zapadni dio građevine. Crkva Sv. Spasa je jednobrodna, a njezino predvorje je imalo kat, što sasvim sigurno upućuje na novo srednjovjekovno oblikovanje zapadnog dijela građevine. Za crkveno predvorje s katom ispred jednobrodne strukture, koja nije mogla imati galerije, ne daju se ranokršćanske analogije. Riječ je o novom, ranosrednjovjekovnom rješenju, u kojem je najbolje prepoznati tada na Zapadu postojeći westwerk. Kako je crkvi Sv. Spasa vrlo slična crkva na Lopuškoj glavici, može se zaključiti o postojanju westwerka i u crkvi na Lopuškoj glavici. I kada ne bi imali relativno dobro sačuvan westwerk u crkvi Sv. Spasa, ipak bi i postojeći ostaci biskupijskih crkava mogli biti dovoljan oslonac za zaključivanje o postojanju westwerka u hrvatskoj predromaničkoj arhitekturi ranijeg horizonta. Naime, pored sačuvanih ostataka, koji nesumnjivo upućuju na postojanje kompliciranijih struktura na zapadnim dijelovima građevina, bitna je datacija biskupijskih crkava u 9. st., u vrijeme kada su veze s franačkim svijetom bile vrlo jake i kada je iz zapadne arhitekture mogao biti preuzet taj specifično karolinški dio sakralne arhitekture.

Troapsidalnost, kao drugi element preuzet iz zapadne arhitekture, sigurnije je posvjedočena postojećim ostacima (i u prezbiterijalnom dijelu tzv. četvrte crkve u Biskupiji mogu se u dvjema pravokutnim nišama prepoznati ponešto reducirani apsidalni prostori), što nas uvjerava o postojanju karolinških utjecaja u starohrvatskoj arhitekturi 9. st. Upravo u svjetlu spoznaja o postojanju karolinških utjecaja vrlo je važno pozabaviti se još dijelom otvorenim pitanjem datiranja crkve Sv. Marije na Crkvini. Ukoliko se ta crkva može datirati već u 1. pol. 9. st., kako se u literaturi predlaže (Jurković 1990: 67; Jurković 1995:68), pridružila bi se dvjema sigurno datiranim crkvama - Sv. Jurju na Putalju i Sv. Marti u

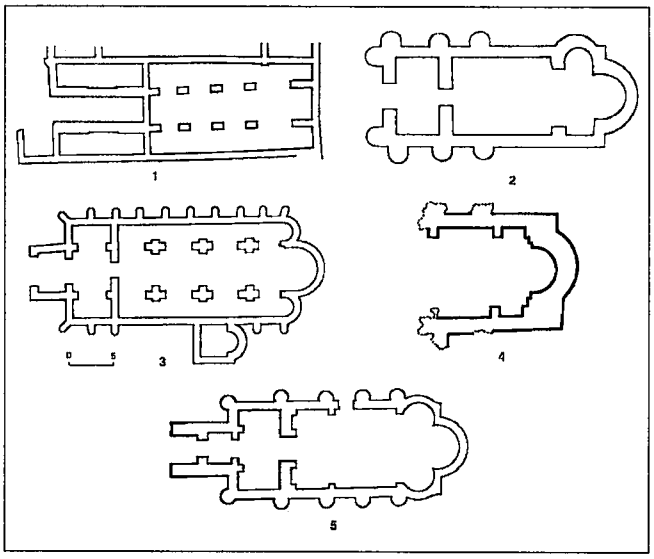

Sl. 3 Tlocrti ranih troapsidalnih crkava s westwerkom: 1 - Sv. Marija na Crkvini, 2 - crkva na Lopuškoj glavici, 3 - Sv. Cecilija, 4 - crkva na Bukorovića podvornici, 5 - Sv. Spas na vrelu Cetine

Bijaćima - koje su karakterizirane franačkim utjecajima. Tada bi, ne samo područje u blizini dalmatinskih gradova, nego i udaljenija hrvatska unutrašnjost, bila prostor očitovanja veoma ranih franačkih utjecaja u sferi sakralne arhitekture. Crkva Sv. Marije na Crkvini tada bi bila i najranija biskupijska crkva, odnosno najranija u skupini crkava s tri apside i westwerkom.

Dok su druge biskupijske crkve sigurno datirane na temelju analize crkvenog namještaja, datacija Sv. Marije na Crkvini, iako je baš ta crkva poznata po najvećem broju ulomaka crkvenog namještaja, ne može se osloniti samo na rezultate analize ulomaka pleterne plastike. Poznato je da su na Crkvini pronađeni ulomci koji su pripadali većem broju oltarnih pregrada. Definirane su čak četiri oltarne pregrade koje su od 9. do 11. st. bile postavljane u baziliku Sv. Marije (Jakšić 1980: 97-109). Prva sigurno datirana oltarna pregrada pripadala bi vremenu kneza Branimira. Kako je druga sigurno datirana oltarna pregrada iz 11. st., preostale dvije mogle bi se datirati prije toga vremena. N. Jakšić u svom temeljnom članku o oltarnim pregradama iz crkve Sv. Marije, dopušta dataciju jedne od preostalih pregrada u doba prije kneza Branimira. Tako bi se prva oltarna pregrada na Crkvini datirala u vrijeme prije kneza Branimira. Njezina uža datacija pritom je još uvijek otvorena. Mogla je nastati sredinom 9. st. ili već u 1. pol. 9. st. S dosta širokom naznakom datacije u vrijeme prije

kneza Branimira, prva oltarna pregrada na Crkvini ne može sigurno datirati izgradnju crkve na način kako su ulomci crkvenog namještaja datirali arhitekturu na Lopuškoj glavici ili na Stupovima.

Imajući u vidu čitav kontekst nalaza na Crkvini, a ne ulazeći u analizu sačuvanih fragmenata, vjerojatnije je da je prva oltarna pregrada izrađena u Trpimirovo doba nego u 1. pol. 9. st. Grobni nalazi, naime, unutar same crkve, osobito nalazi u presvođenim grobnicama koji se mogu datirati u sredinu 9. st., a od kojih je ukop u presvođenoj grobnici ispod južnog broda crkve stariji od same crkvene arhitekture (Gunjača 1953: 35), upućuju na sredinu 9. st. kao najraniji vremenski okvir izgradnje crkve Sv. Marije. Pitanje odnosa grobova i crkvene arhitekture u ranosrednjovjekovnom razdoblju, vrlo je složeno i kada je riječ o grobovima oko crkava i o grobovima unutar same arhitekture. U slučaju Sv. Marije na Crkvini situacija je posebno složena budući da se mogu lučiti različiti vremenski horizonti grobova oko crkve, a i unutar same crkve dolazilo je do sahranjivanja u različitim periodima (Jelovina 1976: 21-24). Čini se, ipak, da cjelokupna situacija odnosa grobova i crkve na Crkvini upućuje na sredinu 9. st. kao najranije vrijeme za izgradnju crkve.

Što se tiče same arhitekture Sv. Marije na Crkvini, ona bi se sa svojim naknadno prizidanim westwerkom i samostanskim kompleksom, također mogla datirati u sredinu 9. st. Do prizidavanja navedenih elemenata nije moralo doći mnogo kasnije od izgradnje crkve, nego se to, vrlo vjerojatno, dogodilo ubrzo po dovršenju crkve. Osobito zanimljivim se čini samostanski kompleks koji je nastao u isto vrijeme kada i westwerk o čemu svjedoči povezanost ziđa westwerka i samostana, a kada i ne bi bilo te organske povezanosti bilo bi prihvatljivije da se izgradnja cjelokupnog arhitektonskog kompleksa na Crkvini sastojala od dvije vremenski usko povezane faze nego čak od tri. Izgradnja samostana upućuje na Trpimirovo doba. Prema već iznesenim zapažanjima o vremenu izgradnje crkve na Crkvini, zaista je moguće da je cijeli kompleks bio dovršen još u Trpimirovo doba ili neposredno nakon toga vremena. Tako bismo na kninskom području mogli računati sa čak dva samostana iz sredine 9. st. Prvi bi bio samostan na Kapitulu, a drugi ovaj na Crkvini. To bi, s obzirom na samo dva sigurna benediktinska samostana (u Rižinicama i Ninu) posebno naglašavalo značenje kninskog područja u Trpimirovo doba. Osnivanje benediktinskih samostana jedno je od najznačajnijih postignuća Trpimirova doba i istovremeno izraz povezanosti sa zapadnim svijetom. Ako je samostan na Crkvini osnovan vrlo brzo po dovršenju crkve, kako bi se moglo zaključiti iz slijeda građevnih faza, njegovo postojanje upućuje na dataciju crkve oko sredine 9. st. Ako bismo pretpostavili da je crkva sagrađena već u 1. pol. 9. st., a samostan se ipak treba vezivati uz Trpimirovo doba, nastao bi razmak od nekoliko desetljeća između izgradnje crkve i samostana. Ako je, pak, crkva nastala sredinom 9. st., a samostan i westwerk odmah po njezinu dovršenju, imali bismo suglasje između pretpostavljenog građevnog slijeda i povijesnih prilika koje su dovele do nastanka prvih samostana u Hrvatskoj. Čini se, dakle, da bi baziliku na Crkvini bilo bolje datirati u sredinu nego u 1. pol. 9. st. Ona bi, zajedno sa crkvom na Lopuškoj glavici, bila građevina Trpimirova doba i predstavljala bi raniji horizont biskupijske sakralne arhitekture s karolinškim obilježjima.

Troapsidalne crkve s westwerkom datirane od sredine do kraja 9. st. smještene su na vrlo uskom području hrvatske unutrašnjosti. Nasuprot tome, crkve koje se mogu sigurno datirati u 1. pol. 9. st. (Sv. Juraj na Putalju i Sv. Marta u Bijaćima), a koje s prethodnom arhitektonskom grupom povezuje pripadnost istom karolinškom kulturnom krugu, nalaze se u blizini dalmatinskih bizantskih gradova. O nesumnjivom karolinškom utjecaju kod najstarijih datiranih crkava na Putalju i u Bijaćima govore kako sami arhitektonski oblici tako i ulomci crkvenog namještaja i drugi prateći elementi. Sv. Juraj na Putalju spominje se u Trpimirovoj darovnici kao crkva koja je bila posvećena u doba kneza Mislava (Barada 1938: 1-96). Sama se crkva, nažalost, nije sačuvala, ali se ipak na temelju ulomaka njezina crkvenog namještaja može zaključiti da je bila podignuta u 1. pol. 9. st. i da je u njezinu oblikovanju bio vidan utjecaj zapadnog svijeta. Sačuvana pleterna plastika nalazi paralele u crkvama akvilejske patrijaršije (Burić 1983: 147-161). Rezultati analize pleterne plastike iz crkve Sv. Jurja posebno su dragocjeni jer su potvrdili navode iz pisanog izvora o nastanku crkve u 1. pol. 9. st. Danas vezivanje Sv. Jurja uz Mislavovo ime nije samo stvar opredjeljenja u vezi s prihvaćanjem ili negiranjem vjerodostojnosti Trpimirove darovnice, nego je prihvatljivo povezivanje navoda dvaju izvora koji se međusobno nadopunjavaju i potvrđuju. Kod Sv. Marte, koja se također spominje u izvorima, zapadni utjecaj je još istaknutiji. On se očituje i u obliku crkve i u izvedbi arhitektonske plastike (Jurković 1986-87: 77-79). I sam izbor naslovnika (Delonga 1996: 308-310) vezan je uz karolinški krug i pokazuje da je crkva Sv. Marte u svim svojim elementima nastala pod utjecajima iz zapadnog svijeta. Pored naslovnika crkava Nina, uvođenje zapadnih-franačkih svetačkih kultova najjasnije se izrazilo u izboru titulara za crkvu u Bijaćima.

Zašto je toliko važno naglasiti značenje karolinških utjecaja kod naših najstarijih datiranih crkava? Budući da Sv. Juraj na Putalju i Sv. Marta u Bijaćima predstavljaju jedine dvije sigurno datirane crkve u 1. pol. 9. st. na tlu Hrvatske, karolinški utjecaji koji se na njima ispoljavaju, dokazi su o franačkom utjecaju u procesu kristijanizacije Hrvata. Kako se obje crkve nalaze u blizini dalmatinskih gradova, može se zaključiti da je u vrijeme njihove izgradnje karolinški utjecaj u procesu kristijanizacije bio apsolutno premoćan. Poznato je da se Hrvatska nakon političkog razgraničenja između Franačke i Bizanta, tijekom 1. pol. 9. st. snažno vezala uz franački svijet. U historiografiji se, u skladu s tim, u novije doba ističe mišljenje o velikom utjecaju franačkog svijeta u procesu kristijanizacije Hrvata (Klaić 1971). Zaista, čini se da uočeni karolinški elementi kod dviju najstarijih predromaničkih crkava u Hrvatskoj, podupiru franačku tezu u vezi s kristijanizacijom. Kako će se dalje vidjeti u ovom članku, u 1. pol. 9. st., nekako do Trpimirova

doba, zaista su karolinški utjecaji imali presudno značenje u kristijanizaciji što se izrazilo i u spomenutim dvjema crkvama. Međutim, nikako se ne može odbaciti značenje dalmatinskih gradova, koji su također imali veliki utjecaj u procesu kristijanizacije. Riječ je samo o različitom vremenu ispoljavanja jednih i drugih utjecaja. U vrijeme izgradnje prvih ranosrednjovjekovnih crkava (u 1. pol. 9. st.) franački utjecaj je potisnuo misionarski rad potican iz dalmatinskih gradova. Međutim, u vrijeme kada još nije bila započela izgradnja novih crkava, kada su se eventualno samo adaptirale postojeće starokršćanske crkve, tijekom 7. i 8. st., jedini značajni misionarski rad mogao je biti potican iz dalmatinskih gradova. Brojne sačuvane starokršćanske crkve mogle su biti u upotrebi u to vrijeme. Arheološki je, međutim, teško ustanoviti vrijeme ponovnog korištenja starokršćanskih crkava ili čak njihovo neprekinuto korištenje, pa u prilog djelovanju dalmatinskih misionara ne možemo navesti crkvene objekte koji bi se sigurno vezivali uz njihov rad. Zato se taj prvi period u procesu kristijanizacije, koji je sam po sebi razumljiv (poznato je da se već u kasnoj antici, u doba seobe naroda, barbarski narodi koji ulaze unutar teritorija Rimskog Carstva, vrlo brzo kristijaniziraju), a o kojem nam govore i literarni izvori (Toma Arhiđakon), u literaturi manje naglašava od sljedeće faze u procesu kristijanizacije, one koja je bila obilježena djelovanjem franačkih misionara. Negdje sredinom 9. st., u Trpimirovo doba, kako nam svjedoče crkveni objekti na koje se oslanjamo u interpretaciji značenja stranih utjecaja u procesu kristijanizacije, dolazi do određene promjene u odnosima snaga franačkog i dalmatinskog utjecajnog kruga. Kako smo naglasili u ovom članku, sve crkve s naglašenim karolinškim obilježjima iz sredine i 2. pol. 9. st., nalaze se podalje od dalmatinskih gradova, na uskom području hrvatske unutrašnjosti. Riječ je očito o određenom regionalnom razvoju u kojem se njeguje arhitektura s istaknutim karolinškim elementima. Istovremeno, i to je fenomen na koji treba posebno upozoriti, u blizini dalmatinskih gradova javlja se vrlo izraziti predromanički tip, tip šesterolisnog tlocrta. Dvije polazne odrednice naše interpretacije, prostor i vrijeme, pokazat će da pojavu dvaju jasno izdvojenih arhitektonskih oblika (karolinški tip s westwerkom i šesterolisni tip) treba razumjeti u međusobnoj povezanosti.

Crkve šesterolisnog tipa poznate su iz dalmatinskih gradova i s hrvatskog teritorija u blizini tih gradova. U Zadru i Trogiru istražen je po jedan primjer (Petricioli 1968: 247-269; Marasović 1963: 83-100). U Zadru, odnosno na obradivom zemljištu do samoga grada, postojala je još jedna šesterolisna građevina od koje se nije ništa sačuvalo. Slično je, na obradivom prostoru splitskog agera, izgrađena poznata crkvica Sv. Trojice koja je od svih šesterolista najbolje sačuvana, pa može poslužiti i u izvođenju zaključaka o izgledu slabije sačuvanih zdanja (J. T. i M. Marasović 1971). Od šesterolisnih crkava koje su bile sagrađene na hrvatskom teritoriju poznati su ostaci građevina u Brnazima (Gunjača 1955: 85-134), na Bribiru (Burić 1987: 25-41), u Pridrazi (Gunjača 1963: 28-57), u Kašiću (Delonga 1988: 39-89) i u Škabrnji (Jakšić 1988: 111-130). U

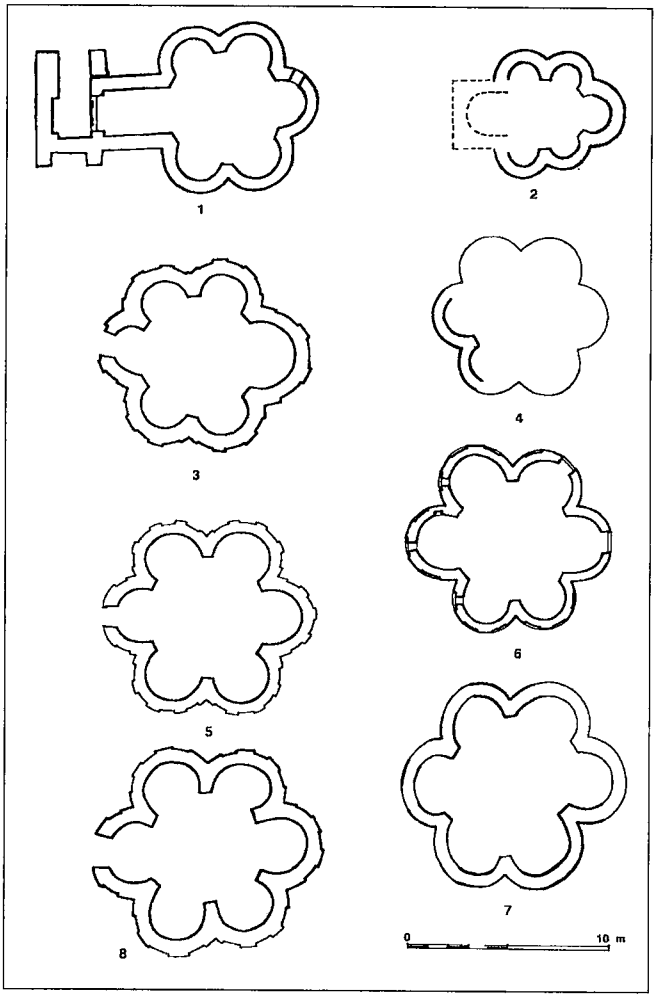

Sl. 4 Tlocrti šesterolisnih crkava: 1 - Zadar: Stomorica, 2 - Škabrnja: Sv. Marija, 3 - Pridraga: Sv. Mihovil, 4 - Bribir, 5 - Trogir: Sv. Marija, 6 - Split: Sv. Trojica, 7 - Brnaze: Sv. Mihovil, 8 - Kašić

selu Kakma, u Kotarima jugoistočno od Zadra, također su se nalazili ostaci crkve centralnog tipa, ali su posve uništeni. Sigurno je samo da je građevina bila šesterolisnog oblika (Vežić 1991: 334).

U radovima koji tematiziraju šesterolisne crkve i ulomke njihova pleternog namještaja, datacija se u pravilu odnosi na početni period predromaničkog razdoblja. Riječ je, za crkve na hrvatskom teritoriju, o 9. st. ili početku 10. kao širem vremenskom okviru nastanka šesterolista. Važno je, da se na onim lokalitetima koji su dali kronološki osjetljive ulomke pleterne plastike, datacija gotovo približava sredini 9. st. Iz crkve u Kašiću kod Zadra, potječe pleterna plastika koju je N. Jakšić pripisao radionici iz vremena kneza Trpimira (Jakšić 1986: 48-59). Po njemu, crkveni namještaj iz Kašića, pokazuje velike sličnosti s plastikom iz Rižinica, koja je pouzdano datirana u doba kneza Trpimira. Radionici iz Trpimirova doba, pripisuje Jakšić s izvjesnom dozom opreza i plastiku iz crkvice na lokalitetu Mijovilovac u Pridrazi kod Novigrada. Za tu je crkvu temeljna Gunjačina objava, dok je analizu kamenog namještaja iz Kašića provela V. Delonga koja je dala vrlo bogatu komparativnu analizu navodeći brojne analogije za pojedine ulomke

crkvenog namještaja (Delonga 1988: 39-89). V. Delonga oprezno datira crkvu u Kašiću u 2. pol. 9. st. (Delonga 1988: 81). Međutim, među analogijama za pleternu plastiku redom navodi primjere koji se mogu datirati u sredinu 9. st., tako predromaničku plastiku s Lopuške glavice i iz Rižinica. Pleterna plastika iz Kašića mogla bi se, prema tome, još uže datirati u prva desetljeća 2. pol. 9. st. Pleternoj plastici iz Kašića vrlo su srodni ulomci iz šesterolisne crkve u Pridrazi. I ta bi se crkva stoga mogla datirati bliže sredini 9. st. Za šesterolisne crkve u Brnazima i na Bribiru u literaturi se također daje opća datacija u 9. st. pri čemu ništa ne isključuje užu dataciju oko sredine 9. st.

Sama činjenica postojanja većeg broja primjera koji se sigurno mogu datirati u 9. st. upućuje na vjerojatnost nastanka barem jedne ili dviju crkava već sredinom 9. st. Za crkvu u Kašiću, takva je datacija na temelju karakteristika njezina pleternog namještaja, gotovo sigurna. Još jedna okolnost utvrđuje mišljenje o sredini 9. st. kao vremenu nastanka prvih šesterolista u Hrvatskoj. Oblik ranosrednjovjekovnih šesterolista pojavio se na našoj istočnoj obali Jadrana, kako je u literaturi dovoljno pokazano (Vežić 1986: 174-176; Vežić 1991: 323-368), u dalmatinskim bizantskim gradovima. Kao direktan prototip poslužila je zadarska starokršćanska krstionica. Šesterolisne crkve u Trogiru i Splitu mogu se datirati prije istorodnih crkava na hrvatskom području. Možemo, dakle, pratiti postupnost u širenju koja je razumljiva s obzirom na sigurno prepoznat prototip. Najranije se od dalmatinskih šesterolista, datira crkva u Trogiru (Marasović 1988-89: 30), čak u početak 8. st. Ta je datacija zasnovana na otkriću pouzdanog literarnog izvora (Katičić 1993: 112-113) u kojem je crkva izričito datirana u to vrijeme. Splitska šesterolisna crkva Sv. Trojice mogla bi se datirati u kraj 8. ili u 9. st. (J. T. i M. Marasović 1971: 14). Jedino za zadarsku crkvu Stomoricu, autor istraživanja predlaže kasniju dataciju, u 11. st., i to zbog postojanja zvonika (Petricioli 1968: 266). Kako su, međutim, zvonici zabilježeni već na predromaničkim crkvama 9. st., postojanje zvonika u sklopu izvornog oblika Stomorice, ne mora značiti da je crkva nastala znatno kasnije od drugih šesterolisnih građevina. To vrijedi i za drugu zadarsku šesterolisnu crkvu od koje se nije ništa sačuvalo, a koja je oblikom bila identična Stomorici. Zadarske polikonhne crkve treba odrediti kao tipološku varijaciju osnovnog oblika i datirati u 9. st. To što u samom Zadru nije otkrivena šesterolisna crkva koja bi se mogla vremenski više približiti prototipu - zadarskoj starokršćanskoj krstionici - ne umanjuje vrijednost zaključka o uskoj povezanosti zadarske krstionice i ranosrednjovjekovnih šesterolista. Tu je povezanost vrlo uvjerljivo dokazao P. Vežić u svom članku o centralnim ranosrednjovjekovnim građevinama (Vežić 1991: 323-375).

Relativno-kronološka slika razvoja šesterolisnih crkava govori o prioritetu njihove pojave u dalmatinskim gradovima. Imajući u vidu vrlo rano datirani trogirski primjer, a zatim vrlo vjerojatno prihvatljivo datiran splitski šesterolist, i bez poznavanja rezultata analize pleterne plastike za neke šesteroliste na tlu hrvatske države, iz uvida u zakonitosti razvoja regionalno definiranih tipova predromaničke arhitekture, slijedio bi zaključak o relativno brzom preuzimanju šesterolisnog tipa u Hrvatskoj. Kod pojave tipološki jasno određene skupine crkava na određenom, unutrašnjim razlozima također definiranom prostoru, treba računati s pojavom većine građevina u, unutar ranosrednjovjekovnih relacija, kratkom vremenu. Dovoljno je podsjetiti na, u ovom članku tematiziranu, skupinu crkava s westwerkom i s tri apside. Te rane crkve s westwerkom pripadaju, s izuzetkom Sv. Marije na Crkvini, u posebnu predromaničku skupinu crkava s oblim kontraforima što je datirana u usko vremensko razdoblje od sredine do kraja 9. st. U prilog datiranju šesterolista na tlu Hrvatske u kraće vremensko razdoblje govori njihova izrazita podudarnost. Riječ je o crkvama koje se podudaraju ne samo u svom temeljnom obliku nego i u liturgijskom rasporedu svoga prostora, načinu gradnje itd. Očito je u jednom kraćem razdoblju došlo do preuzimanja sakralnog tipa koji je bio prethodno razvijen u dalmatinskim gradovima.

Iz svega što je rečeno o dataciji šesterolista na tlu Hrvatske, može se zaključiti da se oni počinju graditi sredinom 9. st. Kako je riječ o jasnom utjecaju dalmatinskih, bizantskih gradova, pitanje je može li se predložena datacija šesterolista u Hrvatskoj, osnažiti analizom političkih prilika Trpimirova doba. To tim više što se u Trpimirovo doba datiraju prvi primjeri sakralnog tipa s westwerkom, koji je nastao pod utjecajima karolinškog svijeta. Poznato je da je Trpimirovo doba u znaku afirmacije zapadnih, karolinških utjecaja. Kada je riječ o odnosima spram bizantskih gradova, u izvorima se nalaze međusobno proturječni podaci. Trpimir se s jedne strane pojavljuje kao neprijatelj dalmatinskih gradova, a s druge, kao blizak prijatelj predstavnika splitske crkve. Radi li se samo o prividnom proturječju u izvorima, i mogu li se ti podaci dovesti u vezu s razvojem arhitekture u Hrvatskoj Trpimirova doba?

Za razumijevanje odnosa Trpimirove Hrvatske i bizantskih gradova, posebno su važna dva izvora: Gottschalkov spis u kojem se spominje Trpimirov rat i pobjeda nad narodom Grka (Katić 1932) i Trpimirova darovnica u kojoj se govori o darivanju crkve Sv. Jurja na Putalju splitskoj crkvi (Barada 1938). Dok je Gottschalkov spis sigurno autentičan, pa su i navodi o zbivanjima u Hrvatskoj pouzdani, u vezi s Trpimirovom darovnicom razvila su se različita mišljenja koja joj negiraju ili pridaju vrijednost važnog historijskog izvora. Od najvećeg je značenja filološka analiza Trpimirove darovnice koju je provela O. Perić (Perić 1984: 165-170). O. Perić je ustanovila dva jezična sloja isprave koji govore o postupnom nastanku cijelog sačuvanog teksta. Trpimirov prijateljski odnos prema splitskom nadbiskupu, bez obzira na autentičnost dijela isprave koji se odnosi na darovanje crkve Sv. Jurja, ne bi trebalo dovoditi u pitanje (Budak 1996: 131). Trpimir, dakle, prema sadržaju njegove darovnice, održava prijateljske veze s dalmatinskim gradovima. Drugačije je, međutim, prikazan Trpimirov odnos prema bizantskoj

Dalmaciji u Gottschalkovu spisu. Prema tom spisu, Trpimir je poveo rat protiv naroda Grka odnosno bizantske Dalmacije, u vrijeme kada je na njegovu dvoru boravio benediktinac Gottschalk, oko 846-848. god. Uzroci ratu nisu poznati, ali se mogu naslutiti. Opće povijesne prilike, osobito stanje u Bizantu, bile su povoljne za Trpimirov pothvat, kojim je vjerojatno želio osigurati nesmetan izlaz na more (Klaić 1971: 221-231). Trpimir je u ratu pobijedio, što govori o snazi Hrvatske u to doba. Iz sretno okončanog rata proizašla je mogućnost kasnijeg mirnog suživota i čak prijateljskih odnosa između Hrvatske i dalmatinskih gradova. O tim kasnijim prijateljskim vezama, govori sadržaj Trpimirove darovnice. Oba izvora, prema tome, vjerno prenose stanje u Hrvatskoj tijekom Trpimirove vlade. Nakon početnog sukoba uspostavljeni su prijateljski odnosi koji su odgovarali i jednoj i drugoj strani. Takav razvoj događaja lijepo potvrđuju sakralni objekti izgrađeni na tlu Hrvatske upravo u Trpimirovo doba. Došlo je do značajnijeg utjecaja dalmatinskih gradova na razvoj arhitekture u neposredno susjednom području Hrvatske. Difuzija šesterolisnih crkava dokaz je o postojanju neposrednih utjecaja dalmatinskih gradova u razvoju arhitekture u Hrvatskoj. Iste povijesne prilike mogle bi poslužiti i u tumačenju uvjetovanosti javljanja crkava s karolinškim obilježjima na vrlo uskom području hrvatske unutrašnjosti. Nakon posvemašnje dominacije karolinškog svijeta u 1. pol. 9. st., s jačanjem nezavisnog položaja hrvatskog vladara, što je omogućilo i bolje odnose s bizantskim gradovima, karolinški utjecaji bivaju manifestni ondje gdje ih hrvatski vladar po svom osobnom odabiru želi i dopušta. Kninsko područje bilo je upravo idealan prostor za očitovanje karolinških utjecaja. To je područje bilo dovoljno udaljeno od bizantskih gradova na obali, a istovremeno od početaka javljanja starohrvatske materijalne baštine, izrazito obilježeno karolinškim utjecajima. U Trpimirovo doba, sredinom 9. st. Knin je jedan od vladarskih centara Hrvatske. Zato se upravo na kninskom području od sredine 9. st. grade crkve s izrazitim karolinškim obilježjima.

Naglasimo na kraju da se prostorni raspored datiranih crkava 9. st. može dovesti u vezu s utjecajima u procesu kristijanizacije Hrvata. Najranije datirane crkve (Sv. Juraj na Putalju i Sv. Marta) koje su sagrađene u blizini dalmatinskih gradova dobro se podudaraju s izvorima o prevladavanju karolinških utjecaja u 1. pol. 9. st. Sredinom 9. st. položaji novosagrađenih crkava upućuju na obnovu značenja dalmatinskih gradova koji su u prvom periodu kristijanizacije, u 7. i 8. st., predstavljali misionarska središta za Hrvatsku. S jačanjem hrvatske samostalnosti, bilo je moguće uspostavljanje određene ravnoteže između franačkih i bizantskih utjecaja, koji se sada pojavljuju na neki način određeni i voljom hrvatskog vladara.

POPIS KRATICA

GZSKH	- Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb
Izdanja HAD-a	- Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
Ljetopis JAZU	- Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
PPUD	- Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split
Radovi IPU	- Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb
Starpros	- Starohrvatska prosvjeta, Split

POPIS LITERATURE

Barada 1938 — M Barada, Dvije naše vladarske isprave, Croatia sacra 13-14/1938, 1-96.

Budak 1996 — N. Budak, Pokrštavanje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije, Starohrvatska spomenička baština- rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Zagreb 1996, 127-136.

Burić 1982 — T. Burić, Predromanička skulptura u Trogiru,Starpros 12/1982, 127-160.

Burić 1983 — T. Burić, Kameni namještaj predromaničke crkve Sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca, Starpros 13/1983, 147-161.

Burić 1987 — T. Burić, Bribir u srednjem vijeku, Arhitektura i skulptura, Split 1987, 25-41.

Delonga 1988 — V. Delonga, Starohrvatska crkva na "Mastirinama" u Kašiću kod Zadra, Starpros 18/1988, 39-89.

Delonga 1996 — V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.

Dyggve 1951 — E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.

Gunjača 1952 — S. Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, Starpros 2/1952, 57-79.

Gunjača 1953 — S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, Ljetopis JAZU 57/1953, 9-49.

Gunjača 1955 — S. Gunjača, Ostaci starohrvatske crkve Sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, Starpros 5/1955, 65-125.

Gunjača 1955[2] — S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starpros 4/1955, 85-134.

Gunjača 1963 — S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, Starpros 8-9/1963, 7-66.

Jakšić 1980 — N. Jakšić, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, PPUD 21/1980, 97-109.

Jakšić 1986 — N. Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, Zadar 1986, neobjavljena doktorska disertacija.

Jakšić 1988 — N. Jakšić, Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke - problem ubikacije i identifikacije, Starpros 17/1988, 111-130.

Jelovina 1976 — D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976.

Jurković 1986-87 — M. Jurković, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, PPUD 26/1986-87, 61-85.

Jurković 1990 — M. Jurković, O arhitekturi hrvatske države 9. stoljeća, Izdanja HAD-a 15/1990, 65-73.

Jurković 1995 — M. Jurković, Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici, Starpros 22/1995, 55-80.

Karaman 1930 — Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

Katičić 1993 — R. Katičić, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split 1993.

Katić 1932 — L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Sep. otisak "Bihaća", Zagreb 1932.

Klaić 1971 — N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

Marasović 1963 — T. Marasović, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, Starpros 8-9/1963, 83-100.

Marasović 1971 — J., T. i M. Marasović, *Crkva Sv. Trojice u Splitu*, Split 1971.

Marasović 1978 — T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978.

Marasović 1988-89 — T. Marasović, Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, Radovi IPU 12-13/1988-89, 27-39.

Perić 1984 — O. Perić, Jezični slojevi Trpimirove darovnice, Živa antika 34, 1-2, 1984, 165-170.

Petricioli 1968 — I. Petricioli, Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla)u Zadru, Diadora 4/1968, 247-269.

Petricioli 1980 — I. Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 113-120.

Petricioli 1984 — I. Petricioli, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, Izdanja HAD-a 8/1984, 221-226.

Prelog 1954 — M. Prelog, Između antike i romanike, Peristil 1/1954, 5-14.

Vežić 1986 — P. Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, GZSKH 12/1986, 161-177.

Vežić 1991 — P. Vežić, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, Diadora 13/1991, 323-375.

SUMMARY

ON CAROLINGIAN AND BYZANTINE INFLUENCES IN THE EARLY CROATIAN ARCHITECTURE OF THE DUKE TRPIMIR ERA

Key words: Trpimir, architectur, Carolingian world, Byzant

Looking into the archaeological and historical-cultural literature dealing with early Croatian architecture, among the numerous questions arising from the analysis in the last few decades the problem of the origin of certain expressive architectural types has cropped up. We are currently interested in two, typologically clearly defined groups of early Croatian architecture: the early three apsed churches with the westwork and the churches with six apses of the pre-Romanesque architecture. On the basis of the data accessible from literature, one can conclude that both architectural types appear at the approximately similar/same time on the Croatian area. The first buildings of both types were set up in the middle of the 9th century, at the times of Duke Trpimir. Among the early three apsed churches with the westwork two can be dated back to the times of Duke Trpimir, i.e. the St.Mary' church in Crkvina and the church on Lopuška Glavica. Other churches of the same type are of a later date, the times of Duke Branimir. The churches with six apses are known from the Dalmatian cities and the Croatian territories in the immediate surroundings of these cities. It has been definitely proved that the six-apses form has first been set up in the Dalmatian cities, and then, under the influence of these cities, also on the rest of the Croatian territory. The earliest churcheswith six apses on the Croatian territory/the territory of Croatia can be dated back to the middle of the 9th century, the times of Duke Trpimir. This dating is the result of/results from the charcteristics of style of the wicker-work plastics found in some churches (those in Kašić and Pridraga).

While the churches with six apses in Croatia have been built under the influence of the Byzantine cities, the other architectural type that was built at the same time, characterized by westwork and the three apses, is clearly connected with the Carolingian world. In the course of the discussion of both these church types, it is important to observe their expressed space determination. The early three apsed churches with the westwork have been situated in the narrow area of the Croatian hinterland near Knin. On the other hand, the churches with six apses have been situated near the Byzantine cities. As they have,moreover, been built under the influence of Bazantine cities, their spatial placement is quite logical, though the very fact of the occurence of the Byzantine influence deserves a separate survey/review. The placement of the churches built under the Carolingian influence, however, tells us about some inner/internal reasons of their concentration in this very narrow are of the Croatian hinterland. If we bear in mind the fact that the Carolingian influence in the first half of the 9th century was absolutely the prevailing one, and that this was made obvious by the building of churches with Carolingian characteristics in the immediate surroundings of the Dalmatian cities (like the St. George' church in Putalj and St. Martha in Bijaći), the situation in the middle of the 9th century asks for/demands an additional explanations. It is questionable whether the Carolingian and Byzantine influences upon the building of churches from the middle of the 9th century could also be explained from the wider context of the political circumstances in Croatia from the times of Duke Trpimir.

It is well known that the era of Trpimir was under the sign of the affirmation of western, Carolingian influences. When it goes for the relationship towards the Byzantine cities, there can be found different data in the sources. On the one hand, Trpimir appears to have been an enemy of the Dalmatian cities (as in Gottschalk' manuscript), whereas elsewhere, he has been indicated as a close friend of the representatives of the Church in Split (like in Trpimir'Deed of Gift). According to Gottschalk'manuscript, Trpimir waged war against the Byzantine Dalmatia at the time of Gottschalk' stay at his court. Trpimir has won the war, which tells us also about the strength of Croatia of that time. The very fact of the happy ending of the warresulted later in the possibility of peaceful cohabitation, even friendly relations, between Croatia and the Dalmatian cities. The contents of Trpimir' Deed of Gift actually tells us of these friendly relations. Both sources, thus, faithfully illustrate the conditions in Croatia during Trpimir' reign. After the beginning of the clash friendly relations have been built up, acceptable to both sides. This development of events is best proved by the sacral objects built upon the territory of Croatia exactly in the times of Trpimir. There was a greater, more significant influence exerted by the Dalmatian cities upon the development of architecture in the immediate neighbourhood of Croatia. Theis is best illustrated by the difusion of churches with six apses. Equal historical conditions can also serve in the explanation of the conditioned appearance of churches with Carolingian characteristics on the area of Knin. Following the absolute domination of the Carolingian world in the first half of the 9th century, together with the strengthening of the independent position of the Croatian ruler, which at the same time made better relations with the Byzantine cities possible, the Carolingian influences have manifested themselves in areas where the Croatian ruler, by his personal choice, chose/wished or allowed. The area of Knin was such an ideal area for the expression of Carolingian influence. This area was far enough from the Byzantine cities along the coast, and at the same time also distanced from the beginnings of the occurence of early Croatian monument heritage, expressely marked by Carolingian influence. In the time of Trpimir, in the middle of the 9th century, Knin used to be one of the ruling centres of Croatia. This is why it was exactly here, on the area of Knin, starting from the middle of the 9th century, that churches with markedly Carolingian characteristics were being built.

The spatial placement/lay out/spread of dated churches from the 9th century can be brought into connection with the influences in the process of Christianization of Croats. The earliest dated churches (like the St. George in Putalj and St. Martha), that have been built near the Dalmatian cities, correspond well with the sources about the overcoming of Carolingian influences un the first half of the 9th century. In the middle of the 9th century the positions of

the newly built churches point to the revival/restoration of the meaning/importance of the Dalmatian cities that have, in the beginning period of the Christianization, in the 7th and 8th centuries, represented missionary centres for Croatia. With the strengthening of Croatian independence it became possible to establish a certain balance between the Franconian and Byzantine influences, that now appear determined, in a certain way, by the will of the Croatian ruler.

Translated by J. Bilinić-Zubak